

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА СКЛАДОВА ЕТНОПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ НА ЗАКАРПАТТІ ПІСЛЯ ЗДОБУТТЯ УКРАЇНОЮ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Дослідження етнополітичної ситуації на Закарпатті набуває актуальності у зв'язку з історичними, економічними, політичними, етнічними та іншими регіональними особливостями його розвитку, ігнорування яких спричинює до соціально-політичної напруги та може призвести до міжетнічної ворожнечі.

Вибір соціально-економічної проблематики обумовлений безпосередньою залежністю етнополітичної стабільності в регіоні від рівня економічного і соціального забезпечення населення. Негативним чинником є як низький валовий внутрішній продукт (ВВП) на душу населення співвідносно із середнім у країні, так і більш високий рівень розвитку господарства національного регіону порівняно з іншими областями (у меншин формується враження що центральні власті “забирають” частину зробленого ними продукту, перерозподіляють його серед інших районів, де мешкає “недбайливий титульний” народ і тим штучно зменшують рівень життя, уповільнюють їхній власний соціально-економічний розвиток. За цим показником мінімальним рівнем конфліктності слід визнати ситуацію, коли ВВП на душу населення в національному ареалі близький до середнього у країні, а максимальний, – коли він надто не відрізняється в той чи інший бік¹.

Саме виходячи з цих міркувань, для з'ясування характеру етнополітичних процесів на Закарпатті в означений період, предметом обрано основні економічні та соціальні показники розвитку регіону, соціальне та етнічне самопочуття основних етносоціальних груп краю. Згідно даних Державного комітету статистики України, чисельність населення у Закарпатській області на 1 травня 2005 р. становила 1 млн. 246, 714 тис. осіб. 461, 794 тис. з них проживало в містах, а 784, 920 тис. – в сільській місцевості².

В останні роки позитивні тенденції спостерігалися в сфері зайнятості. В порівнянні з 2002 р. у 2003 р. на території області кіль-

кість працюючого населення зросла з 584, 0 тис. до 616, 7 тис. осіб. Якщо по всій Україні у 2003 р. рівень зайнятості осіб у віці від 15 до 70 років становив 56,6%, то у Закарпатській області 60,5%. Зокрема, збільшилася кількість зайнятих у промисловості з 72, 4 тис. осіб у 2002 р. до 80, 2 тис. осіб у 2003 р.; будівництві – з 43, 7 тис. осіб у 2002 до 74, 1 тис. осіб у 2003 р.; оптовій та роздрібній торгівлі – з 51, 0 тис. осіб у 2002 р. до 71, 0 тис. осіб у 2003 р.; на транспорті і зв'язку з 26, 3 до 29, 6 тис.; фінансовій сфері – з 3,6 тис. осіб у 2002 р. до 3, 7 тис. осіб у 2003; операціями з нерухомістю – з 8,4 тис. осіб. У 2002 р. до 9, 2 тис. осіб у 2003 р. Натомість зменшилася кількість осіб, зайнятих у сільському господарстві з 265, 3 тис. чол. у 2002 р. до 230, 5 тис. чол.³.

Станом на 1 січня 2005 р. у Закарпатській області кількість пенсіонерів складала 290, 021 тис. осіб.; на 1000 населення припадало 233 пенсіонери. Це один з найкращих показників в структурі регіонів України. По м. Києву, приміром він становив 250 пенсіонерів на 1000 населення, а по Україні в середньому на 1000 населення припадало 299 пенсіонерів⁴.

Характерною для області є порівняно низька вартість робочої сили. Середньомісячна зарплата в регіоні у 2004 р. була меншою за середньоукраїнський показник на 83 грн. і становила 379 грн. Найнижчим рівень заробітної плати був у Волинській – 319 грн. та Тернопільській областях – 304 грн. Найвищим – у Донецькій області – 550 грн. та м. Києві – 761 грн.⁵.

Офіційний рівень зареєстрованого безробіття по області на кінець 2003 р., незважаючи на позитивні тенденції в сфері зайнятості, становив 4,5% від кількості працездатного населення. Це перевищувало середньоукраїнський показник, який складав 3, 6%⁶. До основних причин, які спричинили високий рівень безробіття в регіоні окрім загальноукраїнських проблем, пов'язаних з трансформаційним періодом переходу країни від командно-адміністративної системи господарювання до ринкової економіки, слід, в першу чергу, віднести: малоземелля та густонаселеність (100,6 осіб/кв. м.)⁷. На одного жителя області припадає всього по 0,31 га. сільськогосподарських угідь та 0,15 га. ріллі⁸. Закарпатська область – єдиний в Україні регіон, де найдовше зберігався природний приріст населен-

ня. У 1999 р. вперше зафіксовано перевищення рівня смертності над рівнем народжуваності: природне скорочення населення склало – 0,4 особи на 1000 жителів⁹. Рівень смертності в Закарпатті у 2004 році був найнижчий в Україні: природне скорочення населення склало – 852 чол., або 2 особи на 1000 жителів. Дещо нижчим цей показник був лише в м. Севастополі: (– 735 чол.). У 2005 р. ситуація погіршилася: природне скорочення населення зросло до 2,8 особи на 1000 жителів¹⁰.

Усе це разом узятє серйозно ускладнило і без того непросту соціально-економічну ситуацію в області. Недостатня кількість робочих місць для працездатного населення, стимулювала його вимушену міграцію. Станом на 1 січня 2001 р. близько 180 тис. громадян області працювало за її межами¹¹.

У 1990 р. міграційний приріст населення у Закарпатській області становив (– 1,7 тис. особи); 2003 р. (– 2,5 тис. особи)¹²; у січні-квітні 2005 р. (– 260 особи)¹³. У 2005 р. коефіцієнт міграційного приросту в області був кращим ніж по державі в цілому: у межах України (– 1,0 на 1000 осіб), у Закарпатській області (– 0,6 на 1000 осіб)¹⁴.

В структурі трудових мігрантів домінували чоловіки. У 1996 р. їхня частка дорівнювала 76,9%. Середній вік більшості виїжджаючих становив 37,5 років. Найвища інтенсивність спостерігалася у віковій групі 35-39 рр. Переважна більшість (86,4%) трудових мігрантів мала сім'ю¹⁵. Національний склад заробітчан став відбитком поліетнічності населення Закарпатської області: частка українців становила (88,2%), угорців (4,2%), румунів (4,2%), росіян (2,2%), інших етносів (1,2%).

Серед виїжджаючих переважали особи із спеціальною середньою освітою (46,4%); на трудових мігрантів із загальною середньою та вищою освітою припадало, відповідно, 27,5% і 15,9%. Частка осіб з неповною середньою і нижчою освітою дорівнювала 9,7%¹⁶.

Основною країною, яка приваблювала заробітчан із Закарпаття була Чехія. На роботи до цієї країни у 1997 р. виїхала майже половина (47,5%) трудових мігрантів області. Частка тих, хто виїжджав на роботи до інших областей України та Російської Федерації, була меншою (у 1997 р. відповідно 19,5% і 16,6%). До сусідніх

Словаччини та Угорщини у 1997 р. виїхало 8,5% і 6% трудових мігрантів. Протягом 1994, 1995 і 1996 рр. територіальна спрямованість виїздів населення із області була досить стабільною. Водночас чітко простежувалася тенденція до подальшої переорієнтації потоків трудових мігрантів із Закарпаття, з інших областей України та Росії до країн Центральної Європи, передусім Чехії та Словаччини¹⁷.

Головною причиною виїздів на роботи за межі області було названо більш високі, ніж вдома, заробітки (39,5%). На другому місці зазначалась відсутність роботи в районі проживання (36,4%). Третьою причиною була названа можливість влаштувати особисте життя (11,4%). На частку бажаючих знайти роботу за спеціальністю, підвищити кваліфікацію та продовжити навчання у структурі причин виїзду припадало лише 8%¹⁸.

У 1996 р. середня тривалість роботи за межами області дорівнювала 5,2 місяцям (у 1995 р. – 4,9 місяцям). В структурі трудових мігрантів за тривалістю роботи найбільшою була частка тих, хто працював по 2 місяці (17,7%)¹⁹.

На значне покращення свого матеріального становища внаслідок поїздок вказало 13,2% респондентів, просто на покращення – 58, 7% трудових мігрантів. І лише у 2,7% опитаних матеріальне становище сімей погіршилось²⁰.

Перспективи соціально-економічного розвитку Закарпаття за оцінками трудових мігрантів є песимістичними. Більшість респондентів (62,5%) вважають, що підвищення рівня життя населення не відбудеться. Особливо критично оцінюються перспективи соціально-економічного розвитку регіону тими особами, які виїжджали на роботи до країн далекого зарубіжжя (з них, на неможливість покращення ситуації найближчим часом вказало 40,3%)²¹.

Песимістичні оцінки щодо перспектив соціально-економічного розвитку області не можуть не викликати потреби в розширенні можливостей виїзду жителів області за її межі. Відповідні побажання висловили 75,4% трудових мігрантів. Найчастіше існуючі труднощі пов'язувалися з бюрократичними перепонами. На цю перешкоду вказало 35,8% респондентів. Наступною було названо вимогу щодо забезпечення нормальних умов праці та проживання. На третьому місці знаходився рівень соціального захисту.

Переважна більшість (81,1%) трудових мігрантів висловили думку, що в сучасних умовах для жителів області найбільш ефективними засобом покращення їхнього матеріального становища є виїзди на роботи за кордон²².

В цілому ж питання трудової міграції не може мати однозначної оцінки. З одного боку, виїзди на заробітки за кордон знімають соціальну напругу, покращують матеріальне становище громадян, знижують загальне навантаження на ринок праці, сприяють набуттю свідомості та розумінню реальних умов ринкової економіки розвинутих країн. Але з іншого - виїзджає частина трудового потенціалу, в тому числі висококваліфіковані працівники, які з часом втрачають свою кваліфікацію, оскільки за кордоном виконувана ними робота часто носить примітивний та неprestижний характер. Внаслідок відсутності одного із членів подружжя руйнуються сім'ї. Без догляду залишаються діти та люди похилого віку. Погіршується психологічний стан населення.

Тому, основним пріоритетом держави у сфері соціальної політики, при одночасному розширенні можливостей трудової міграції, мають бути заходи, спрямовані на створення робочих місць на території області. Це особливо важливо, оскільки, як свідчать наведені вище дані статистики, Україна є державою, яка втрачає населення в міграційному обміні з країнами близького і далекого зарубіжжя.

На загальне погіршення соціальної ситуації в регіоні і зміну етнічної структури населення впливає також і постійний притік мігрантів з інших країн. За оцінками спеціалістів, Закарпаття зараз посіло провідне місце у транзиті нелегальних мігрантів на Захід²³. Так, з часу набрання чинності Закону України "Про громадянство" (13.11. 1991 р.) вже на кінець 1994 р. в Закарпатську область іммігрувало на постійне місце проживання 2926 осіб – громадян інших держав. З них 23% не належить до "корінних національностей, що проживають на Закарпатті"²⁴.

Проблемними питаннями міграційних процесів в області початку 1990-х рр. постали біженці з Придністров'я, Грузії, Чечні, Таджикистану, які мають тут родинні звязки, або самі є вихідцями із Закарпаття. Протягом 1993 р. до органів виконавчої влади з приводу набуття статусу біженця звернулись 21 осіб. З них – 13

осіб з Вірменії, 8 – із Абхазії. Вже за 9 місяців наступного року з метою отримання статусу біженця звернулось 6 осіб, громадян із Чеченської республіки. Серед них 4 – чеченці, 1 – татарка і 1 росіянин. Цього ж року при спробі незаконного виїзду за вказаний період було затримано 738 осіб (переважно громадян Афганістану, Китаю, Іраку)²⁵. Загалом, упродовж 1993 – 1996 рр. було затримано 7500 нелегальних мігрантів.

В листі керівництва Закарпатської ОДА до Державного комітету України у справах національностей та міграції “Про виконання в області Програми боротьби з нелегальною міграцією на 1996 – 1997 роки” відзначається, що в зазначений період було затримано більше 4 тис. іноземців із країн візового в’їзду; в 1997 р. порівнянно з 1996 р. кількість затриманих зросла вдвічі. Серед мігрантів переважали громадяни Афганістану, Індії, Китаю, Шрі-Ланки, Пакистану, Ірану, Іраку (всього 23 країни).

У 1996 – 2000 рр. кількість нелегальних мігрантів становила вже понад 18 тис. осіб. Тільки за перше півріччя 2001 р., власне силами одного лише Мукачівського прикордонного загону було затримано 2816 порушників кордону²⁶.

Ситуація ускладнюється тим, що довкола нелегальної міграції формуються злочинні угруповання, погіршується епідеміологічна ситуація, переміщується зброя, наркотики, спостерігаються прояви расової та національної нетерпимості, акумулюються значні суми бюджетних коштів держави та міжнародних організацій. Природні характеристики регіону, соціально-економічні та екологічні аспекти життєдіяльності, подальше збільшення потоків нелегальної міграції створюють потенційну загрозу для населення області, та вимагають негайних та адекватних заходів не лише з боку місцевої, але й державної влади. Реалізація першочергових заходів має здійснюватися на основі комплексної програми, яка б враховувала передовий міжнародний досвід.

Іншими складовими, які обумовлюють характер міжетнічних стосунків в регіоні є рівень соціального і етнічного саомпочуття його населення. Залежно від менталітету, особливостей історичного і політичного розвитку кожний етнос по-різному почувається в одному й тому ж середовищі.

Соціологічне дослідження, проведене кандидатом філософських наук А. Колібабою у 1995 р. виявило такий рівень соціального самопочуття найбільш чисельних етнічних груп Закарпаття (див. табл. 1.)²⁷.

Таблиця №1

Етнонаціональні групи	Коефіцієнт соціального самопочуття	Рейтинг
українці	1,44	4
угорці	1,02	6
росіяни	0,79	7
румун	1,64	3
цигани	1,39	5
словаки	2,02	2
німці	2,29	1

Отже, загальний рівень соціального самопочуття кожної етнонаціональної групи позитивний. Як видно з вищенаведеної таблиці, найбільший соціальний дискомфорт в регіоні відчували росіяни та угорці. Респонденти-угорці найбільше стурбовані погіршенням фізичного здоров'я, екологічної ситуації, матеріального добробуту, соціальної захищеності. Серед росіян дія цих негативних чинників соціального самопочуття ще відчутніша. До них додаються умови здобуття освіти, політична нестабільність, соціальна справдливість. На зниження рівня соціального самопочуття цієї етнічності вплинула і зміна її статусної характеристики в Україні після 1991 р. Із здобуттям державної незалежності українці перетворилися на титульний етнос незалежної держави. Росіяни ж перейшли в статус національної меншості.

Значна частина їх доволі болісно сприйняла зміну формату стосунків з історичною батьківщиною, цінністних орієнтацій суспільства, офіційної риторики, символів. Процес усвідомлення нових реалій, відбувався у їх середовищі суперечливо, болісно, особливо серед людей похилого віку, яким важко долати матеріальні труднощі, гнів і образу від зниження свого статусу, переживати втрату колишніх переваг і пільг, прояви антиросійських настроїв. Існування у росіян невдоволення своїм становищем підтверджують і результати соціологічного дослідження етнічного самопочуття національних меншин краю, проведеного на Закарпатті у 1995 р. У представників

російського етносу воно є найнижчим після циганського населення. (див. табл. 2)²⁸.

Таблиця №2

Етнічні групи	Коефіцієнт етнічного самопочуття	Рейтинг
українці	1,29	4
угорці	1,42	3
росіяни	0,70	6
румун	1,92	2
цигани	- 1,07	7
словаки	1,12	5
німці	1,95	1

Посередній рівень етнічного самопочуття українців науковці пояснюють розбіжностями між очікуваннями 1991 р. і фактичним станом не тільки економіки, але й духовного, політичного життя України²⁹.

Негативне етнічне самопочуття циган-ромів відбиває ті негаразди в матеріальному і духовному житті осіб цієї національності, що склалися протягом історичного періоду. До циган ставляться з почуттям постійної підозри, що виражається при прийнятті їх на роботу, в навчанні, медичному обслуговуванні, судових процесах. Боротьба за право на землю, витіснення циганських таборів – це тільки частина сучасних проблем. Навіть на тлі загального погіршення соціально-економічного становища громадян країни становище циган є найгіршим. У цьому Україна не є винятком серед держав Європи. Цигани й надалі залишаються найнезахищеною і “обділеною” соціальною групою.

Відносна задоволеність угорців своїм становищем обумовлена активною позицією їх етнічної батьківщини у національному питанні. Д.Ткач констатує: “починаючи з 1990 р. із самого початку перетворень всі уряди Угорщини в зовнішньополітичній діяльності визначили такі пріоритети: інтеграція до європейських та євроатлантичних структур, розвиток добросусідських відносин та захист прав угорської меншини, що проживає за кордоном³⁰”.

Таким чином загальний рівень соціального і етнічного самопочуття представників основних національних меншин Закарпаття є позитивним. Певні зрушення спостерігаються в галузі економіки

та соціальної сфері. Проблемою краю є його густонаселеність і малоземелля. Саме ці чинники в комплексі з економічною кризою в державі обумовили процеси трудової міграції населення за межі регіону. Її наслідки в площині етнополітики не можуть мати однозначної оцінки. З одного боку трудова міграція знімає соціальну напругу, покращує матеріальне забезпечення громадян, але з іншого – є причиною загального невдоволення людей своїм становищем, обумовлюючи зневіру, втрату національної самосвідомості, набуття чужих звичаїв та невластивого менталітету. Тому, подальше формування міграційної політики повинно орієнтуватись на зменшення її інтенсивності, і в першу чергу, за рахунок створення нових робочих місць в регіоні.

Негативним доповненням до вже існуючих проблем Закарпатської області у досліджуваній період став притік нелегальних трудових мігрантів з інших країн, причому з чіткою тенденцією до його зростання. Це погіршило і без того складну ситуацію на ринку праці, загостило питання соціальної безпеки населення. При досить щільній густоті та малоземеллі це може стати справжньою трагедією для краю. Саме тому впровадження ефективних механізмів з метою припинення нелегальної міграції має стати пріоритетним в реалізації державної етнополітики в регіоні найближчим часом.

¹ Мітряєва С.І. Міжнаціональні аспекти консолідації українського суспільства (регіональна модель): Монографія / Видавництво Національного інституту стратегічних досліджень, Закарпатський філіал. – Ужгород, 2001. – С. 11.

² Статистичний бюлетень України за січень-травень 2005 р. – К.: Державний комітет статистики України, 2005. – С. 195.

³ Статистичний збірник “Регіони України”. – К.: Державний комітет статистики України, 2004. – Ч. 1. – С. 78-79, 99-100, 106.

⁴ Статистичний бюлетень України за січень-травень 2005 р. – К.: Державний комітет статистики України, 2005. – С. 208.

⁵ Статистичний збірник “Регіони України”. – К.: Державний комітет статистики України, 2004. – Ч. 1. – С. 12.

⁶ Там само. – С. 123.

⁷ Закарпатська область // Все про Україну. – К.: Альтернативи, – С. 125.

⁸ Майборода О. “Політичне русинство”. Закарпатська версія периферійного націоналізму. – К.: Києво-Могилянська академія, 1999. – С. 20.

⁹ Шабанова Л.Ю. Просторово-часові особливості природного відтворення етнічних груп населення Закарпатської області // Український географічний журнал. – 2003. – №3. – С. 52. – С. 51-55.

¹⁰ Статистичний бюлетень України за січень-травень 2005 р. – К.: Державний комітет статистики України, 2005. – С. 196-197.

¹¹ Концепція сталого розвитку Закарпаття. – Ужгород, Закарпатська обласна державна адміністрація. Закарпатська обласна рада IV скликання, 2002. – С. 22.

¹² Статистичний збірник “Регіони України”. – К.: Державний комітет статистики України, 2004. – Ч. 1. – С. 196.

¹³ Статистичний бюлетень України за січень – травень 2005 р. – К.: Державний комітет статистики України, 2005. – С. 204.

¹⁴ Там само. – С. 205.

¹⁵ Трудова міграція та здоров’я мігрантів у Закарпатській області України (звіт про соціально-демографічне обстеження). – К., 1997. – С. 5-6.

¹⁶ Там само. – С. 7.

¹⁷ Там само. – С. 30-31.

¹⁸ Там само. – С. 17.

¹⁹ Там само. – С. 31.

²⁰ Там само. – С. 19.

²¹ Там само. С. 20-21.

²² Там само. – С. 20-21.

²³ Майборода О. “Політичне русинство”. Закарпатська версія периферійного націоналізму. – К.: Києво-Могилянська академія, 1999. – С. 22.

²⁴ Зан М.П. Нелегальна міграція – новий фактор етнодемографічних процесів на Закарпатті 90-х рр. ХХ ст. // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія “Історія”. – 2002. – №7. – С. 93.

²⁵ Там само. – С. 94.

²⁶ Там само. – С. 95.

²⁷ Мигович І. Конфліктність у закарпатському соціумі: етноконфесійний аспект // Соціально-економічні та етнополітичні зміни в країнах Центральної і Південно-Східної Європи (др. п. 80-х перша п. 90-х рр. ХХ ст.): Мат-ли міжн. наук. конф. 26 – 27 вересня 1996. – Ужгород, 1997. – С. 29-38.

²⁸ Там само. – С. 35.

²⁹ Там само. – С. 35.

³⁰ Ткач Д.І. Політичні трансформації в Угорській Республіці на рубежі ХХ – ХХІ століть (в контексті перетворень у постсоціалістичних країнах Центральної та Східної Європи). Автореф. дис... докт. пол. наук: 23. 00. 02 – політичні інститути і процеси / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – Київ, 2004. – С. 23.